

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIWDIŇ INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

T.QAYIPBERGENOV HÁM O.ÁBDIRAXMANOV PROZASINDA EKOLOGIYALIQ MASHQALALARDIŇ JARITILIWÍ

Allamuratova Kamila Jańabaevna,
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
magistranti

Annotaciya. Maqalada qaraqalpaq prozasınıń belgili wákilleri T.Qayıpbergenov hám O.Ábdıraxmanov dóretiwshiliginde ekologiya temasınıń súwretleniw ózgeshelikleri haqqında sóz etilgen. Jazıwshılardıń ekologiyalıq mashqalalardı jarıtw sheberligi tuwralı pikir bildirilgen.

Tayanış sózler. Esse, ekologiya teması, obraz, Aral mashqalası

Insan hám tábiyat áyyemgi dáwirlerden baslap-aq bir-biri menen tıǵız baylanısta. Tábiyattıń awır awhalǵa túsiwi, ásirese kórkem sóz sheberlerin tınıshsızlandırmaı qoımaydı. Tábiyattıń gózzallıǵı da, onıń abeshey kórinisi de, eń dáslep xalıq aynası bolǵan jazıwshı-shayırlardıń shıǵarmalarında óz sáwleleniw tabadı. Bul máselege arnap, qaraqalpaq prozasında T.Qayıpbergenovtıń «Kózdıń qarashıǵı», K.Allambergenovtıń «Qus haqqında ertek» povestleri hám «Kúshik hám bala» gúrrińi, Á.Qarlıbaevtıń «Aral tolǵanısları», O.Ábdıraxmanovtıń «Aralım dártim meniń» sıyaqlı shıǵarmaları payda boldı.

Tuwılǵan jerdiń tábiyatı, jeri, suwı hátte bir waqıtları burqasınlap aǵıp, házirde sahrayı shólge aylanǵan Aral ekologiyalıq mashqalası haqqında, tuwılǵan jerdiń dártine shıńlanıp qálep terbetip atırǵan jazıwshılarımız da joq emes. Olar óz dóretiwshiliginde túrli mazmundaǵı shıǵarmalardı dóretiw menen birge, búgingi kúni pútkil dúnyanıń aktual mashqalalarınıń birine aylanǵan Aral ekologiyalıq apatshılıǵına arnalǵan, ekologiyalıq temalǵa qurılǵan shıǵarmaların jazdı. Haqıyqattan da, alpısınshı jıllardan berli Aral mashqalası payda bolıp, ol dúnyalıq, global mashqalaǵa aylanıp ketti. Bul bolsa, qaraqalpaq prozasında óz sáwlesin tapqan temalardıń birine aylandı.

Qaraqalpaq ádebiyatında jazıwshı T.Qayıpbergenov óziniń «O dúnyadaǵı atama xatlar» shıǵarmasın, O.Ábdıraxmanov «Aralım – dártim meniń» essesin, «Aral appaq diywal aldında», «Teńiz tolı ay jarıq» fentezisin áyne usı ekologiyalıq mashqalaǵa arnalǵan shıǵarmalar bolıp, ádebiyat aylawına qosıldı. Aral mashqalası tek ǵana ǵárezsizlik dáwirinde emes al, sol dáwirge shekem de jazıwshı-shayırlarımızdıń qálem terbetiwine sebep bolǵan temalardan boldı. Ekologiyalıq mashqalalar jónindegi shıǵarmalar óz-ózin tuwılǵan shıǵarmalar emes al, Aral qurıy baslaǵan dáwirde pútkil millettiń dártine, táshwishine aylanǵan. Máselen, jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń eń dáslep «Kózdıń qarashıǵı» romanı, keyinirek «O

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

dúnyadaǵı atama xatlar» shıǵarması ǵárezsizlik dáwirinde dóretilgen ekologiyalıq mashqalaǵa arnalǵan eń qunlı shıǵarmalardan bolıp ádebiy ǵáziynemizdi bayıttı. Jazıwshı bul shıǵarmasında O dúnyadaǵı atasına múrajat qılıw arqalı pútkil qaraqalpaqlardıń basına túsip turǵan ekologiya apatshılıǵınan adamzatqa, olardıń káramatlı babalarına múrajat etip, bul apatshılıqtan qutqarıwın ótinedi. T.Qayıpbergenov bul essesinde qaraqalpaq xalqınıń mákan-jayları tuwralı ilimiy pikirler, xalıq awızeki dóretpelerimizdiń úlğileri bolǵan ápsanalar, ańızlardı júdá sheber hám orınlı paydalanǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Bulardıń barlıǵı xalqımızdıń ótimishi hám búgini menen tikkeley baylanıslı.

T.Qayıpbergenovtıń bul shıǵarması úsh bólimnen ibarat bolıp, úsh bólimde de avtordıń óz atasına bir tutas xatı arqalı bayanlangan. Birinshi bólimde avtordıń kishkene balalıǵınan baslap, tap payǵambar jasına shekemgi ómirinde bastan keshirgenleri, turmıstaǵı baqlawları, ómirlik tájiriybeleri, jámiyetlik siyasiy waqıyalar Aral apatshılıǵına baylanıslı súwretlenedi. Belgili rus ilimpazı Margarita Lomunova T.Qayıpbergenovtıń ómiri hám kitaplarına baǵışlangan “Áyyemgi sahra sırı” miynetinde jazıwshınıń Aral teńizi hám óz xalqınıń keleshegin saqlaw ushın alıp barǵan tınımsız miynetleri tuwralı bılay jazdı: «Tólepbergen Qayıpbergenovtıń dawısın bizler mámleket parlamenti – Joqarı Sovettiń sessiyalarında talay esittik. Sonda ol óz qáwiminiń jańa qayǵısı haqqında tınbastan kúyip-pisip sóyleytuǵın edi. Óytkeni, Aral apatı, Aral qayǵısı – bul az sanlı, zeyinli, miynetsúyǵish hám ápiwayı xalıqtıń basına dóngeń qáwip ekenligi málim. Aqırı, pútin bir xalıq joq bolıp ketiw aldında tur edi!... » [2, 69].

Tuwılǵan jerdiń Aralı insanlar hátte pútkil dúnya itibarın qaratsa da, qaytama Araldıń awhalı tómenlep baratǵanlıǵın, hátte Moskvada birneshe márte siezdlerge qatnasıp, biyik minberlerden turıp, Aral apatshılıǵınıń hásiretlerin tolǵanısqá túsé jırlaydı. Jazıwshı «O dúnyadaǵı atama xatlar» shıǵarmasında óz ishki tolǵanısların tómendegishe bayan etedi: «Ata, sońǵı jılları kútá biytaqatlıqta jasayman. Aral teńizine álleqaydan jaqsılıqtıń nurı quyılıp tolıp qalǵan shıǵar-aw, - dep oǵan jáne keldim. Onday nurlı jaqsılıq júz bermegen. Qaytama ol misli shagren terisindey búrisip jáne de kishireygen. Men ótken saparǵı ornımnan bir neshe kilometr jáne ishkerige kirdim. Solay etip men jáne burınǵı teńizdiń burınǵı ultanında turıp, jáne kóp-kóp oylarǵa shúmemen» [3, 61] degen qatarlar arqalı jazıwshınıń shın mánisindegi tuwılǵan jerdiń teńizine, onıń ayanıshlı jaǵdayına janı ashıǵanlıǵın, ishki hásiretlerin ańǵarıwımızǵa boladı. Bul shıǵarmanı jazıwshınıń ǵárezsizlik dáwirindegi jańasha ruwxta jazılǵan shıǵarması dewge boladı. Óytkeni, ol bul

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIVDIN INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

shıǵarması arqalı ekologiyalıq mashqalanı sáwlelendiretuǵın kartinanı kóz aldımızǵa ayqın elesletedi. Shıǵarmada jazıwshı Aral teńiziniń barlıq dáwirdegi jaǵdayın kitap oqıwshısınıń kóz aldına keltire alatuǵında janlı elesletedi. Bulardıń barlıǵı jazıwshınıń sheberliligini, dúnyatanımınıń anaǵurlım joqarı ekenligini, ómir tájiriybesi mol ekenligini ańlatadı.

Xalqımızdıń taǵdirine, pútkil dúnyadaǵı tábiyiy sistemalılıqtıń, turaqlılıqtıń buzılıwına qáwip salıp atırǵan Aral mashqalası haqqında jazılǵan shıǵarmalardıń jáne biri jazıwshı O.Ábdiraxmanovtıń «Aralım – dártim meniń» essesi bolıp, jazıwshı bul shıǵarmasında faktologiyalıq materiallardı, óz kóz - qaraların, usınısların, enciklopediyalıq materiallardı paydalangan halda, Araldıń kóp jıllıq awhalın sheber bayan etedi. Jazıwshınıń bul esseler toplamınıń hárbir bóliminde bólim atamalarınan-aq bul pútkil álemlik mashqalaǵa janı qıyналǵan el perzentiniń keshirmelerin ańlawǵa boladı. Máselen: «Aralım – arım meniń», «Teńizdi kim qurıttı?», «Araldan úmit bar» sıyaqlı atamalar kóriwimizge boladı. Jazıwshınıń «Aralım – arım meniń» essesinen mınaday qatarlardı oqıwımızǵa boladı: «Ushan teńizdiń jaǵasınan jılıslap baratırǵan aq kemeni kórgeńiz bar ma? Jaqın adamıńızdı alıs saparǵa aq kemege mingizip, xoshlasqanda, júreklerde qanday ayrılıq sezimleri buwırqanadı? Kemeniń súlderini teńizdiń jiyegine sińip ketkenshe qol bılǵap, jaǵıstan jiljıǵın kelmeydi-aw sirá... Al, jáne bir kóz aldınıǵa keltiriń: aq keme jaǵadan jilislamay, ornına ushan teńizdiń ózi jaǵısın jetim qaldırıp, kóz aldında tartılıp, ǵayıp boldı. Aq keme shayqatılıp, silkinip, awıńqırıp barıp, appaq qumǵa shóǵip túsiw nesip etpeydi. Teńizdiń nızamı qatań.

Bul kórinisler mázi qıyalparazlıqtıń nátiyjesi emes, bul meniń Aralımniń basına túsken sawda, kókiregin emirene emip turǵan eki nárestesinen birden ayrıılǵan anaday kózleri jawtańlap, kósilip jatır jarıqlıq» [1, 30] degen qatarların oqıw arqalı jazıwshınıń Aral teńiziniń ayanıshlı jaǵdayın sheber súwretlegenligini, ushqr oyın tereń pikirlewlér arqalı kitap oqıwshısına qısqa hám tujırımli sóz benen jetkere alıwın kóriwimizge boladı. Jazıwshınıń Aral ekologiyalıq mashqalasına arnalǵan barlıq shıǵarmalarında onıń jıllar boyı júreginde jámlengen ana watan, tuwılǵan jer sezimlerin sáwlelendirgenligini ańlawımızǵa boladı.

Filologiya ilimleriniń kandidatu, docent J.Saǵidullaeva óziniń «Orazbay Ábdiraxmanov esseleriniń kompoziciyalıq ózgeshelikleri» atamasındaǵı maqalasında: «O.Ábdiraxmanov esseleriniń basım kópshiligi Aral problemasına, ekologiya temasına arnalǵan. Onıń usı temada jazılǵan esselerinde tábiyat máselesi ruwxıyılıq ólshemlerinen, ulıwma insanıyılıq kózqaraslardan sáwlelendiriledi. Máselen, avtordıń

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIVDIN INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

«Aralım – dártim meniń» essesi ekologiya temasını sheber sáwlelendiren, publicistikalıq usılda jazılǵan dóretpе. Onda avtordın tábiyiy apatshılıqqa jasap atırǵan pútin bir xalıqtın keleshek táǵdiri haqqında tereń oy-tolǵanısları, ishki keshirmeleri ashıqtan – ashıq, kitap oqıwshıları menen sáwbetlesiw formasında, geyde paradoks pikirler arqalı beriledi» [5, 67-68] dep jazıwshı hám onıń ekologiyalıq temaǵa arnalǵan shıǵarmasına óziniń unamlı pikirlerin bildirgen.

Joqarıda keltirilgen jazıwshılardıń shıǵarmalarında, olardan keltirilgen úzindilerde, Oraylıq Azıya xalıqlarınıń tirishilik tiykarı bolǵan Aral teńizi, onıń átirapında jasaytuǵın jábirkesh xalıqtın dárti sáwlelengenligi ayqın seziledi. Aral mashqalası Aral boylarında jasawshı, ayırıqsha qaraqalpaqlardıń turmısına, olardıń densawlıǵına, ásirese túrli keselliklerdin kelip shıǵıwına, jaslardıń fizikalıq rawajlanıwına tosqınlıq keltirip atırǵanı bárshemizge attan anıq. Mine, usı aqıbetlerdi kózi menen kórgen, óz ishki tolǵanısların aq qaǵaz betlerine túsire alǵan jazıwshılarımız bolıp tabıladı. Bul ekologiyalıq mashqalanı ǵárezsizlik ruwxı menen xalqımız ańına síndire alǵan dewimizge boladı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, qaraqalpaq prozasında ekologiyalıq mashqalalarǵa arnalıp jazılǵan shıǵarmalar júda ránbáreń bolıp, onda folklordın hárqıylı úlgerinen, qaraqalpaq klassik shayırlarınıń shıǵarmalarınan, dúnyaǵa belgili ullı insanlardıń pikirlerinen, ilimiy faktlerden, hújjetli materiallardan, danalıq sózlerden júda orınlı paydalanılǵan, joqarı dárejede jazılǵan dóretpeler dewge turarlıq. Óz shıǵarmalarında jazıwshılar monologlardan, dialoglardan, kórkem til elementlerinen durıs paydalana alǵanlıǵı júda áhmiyetli. Bul shıǵarmalardıń barlıǵı mazmunı tárepten pútkil álemlik mashqala Aral haqqında, xalqımızdın búgingi hám erteńgi turmısına, olardıń keleshekтеgi arızw-ármanlarına jetisiwine, eń tiykarǵısı usı ekologiyalıq mashqalardıń sheshim tabıwına qaratılǵan joqarı kórkemlikke iye shıǵarmalar ekenliligin aytıwǵa boladı. Usılayınsha jazıwshılar qaraqalpaq ádebiyatında dóretilgen ekologiyalıq mashqalalardı joqarı dárejede jarıtıp bere alǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ábdірахманов О. Аралım – дартим менің. Нокис. «Қарақалпақстан», 2023.
2. Ломунова М. Әйемги сахра сыры // «Әмиўдәрья», 2006. № 3-4.
3. Қайыпбергенов Т. О дүньядағы атама хатлар Нөкис, «Қарақалпақстан». 1992.
4. Нуржанов П. Дәуир талабы хәм көркем әдебият. Нөкис, «Билим» 1993.
5. Сағыйдуллаева.Ж Оразбай Әбдирахманов эсселериниң композициялық өзгешеликтери. // «Әмиўдарья», 2019. № 6.